

SPOREN VAN HERINNERING

nr. 01
September
2011

BELGIQUE - BELGIË
P.P.
BRUXELLES X
1/9464

PEDAGOGIE EN GESCHIEDENISOVERDRACHT

EEN UITGAVE VAN
VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS

| DRIEMAANDELIJKS | JAARGANG 1 | NR.1 | JULI-SEPTEMBER 2011

| AFGIFTEKANTOOR: BRUSSEL X | ERKENNINGNUMMER SPOREN VAN HERINNERING: P602292

INHOUDSOPGAVE

ACTUALITEIT

De reis als overgang p.2

VRAAGSTUK

“Ondergedoken kinderen”: Een reizende
tentoonstelling voor scholen p.5

UITGEDIPT

De Tutsi-genocide in het stripverhaal
Deogratias van Stassen p.9

VARIA p.15

EDITORIAAL

Sinds het jaar 2000 publiceren Auschwitz in Gedachtenis vzw en de Stichting Auschwitz een Nederlandstalig pedagogisch bulletin bestemd voor leerkrachten, dat in 2006 werd omgedoopt tot “Sporen”.

Dit bulletin bundelt informatie over diverse pedagogische initiatieven met betrekking tot de jodenvervolgung, de nazikampen en andere vormen van historisch geweld die eveneens een centrale rol vervullen binnen het domein van de herinnering en de geschiedenisoverdracht. Gezien de evoluties in de werking van de betrokken zusterinstellingen en gezien de steeds prominere plaats die genociden en oorlogen innemen binnen de pedagogie en in het bredere maatschappelijke veld, zal het bulletin vanaf dit nummer nadrukkelijk inzetten op de uitwisseling tussen hedendaags onderzoek en onderwijs. Onder de titel “Sporen van herinnering” verandert het Bulletin daarom van inhoud en aanpak. Elk

nummer zal voortaan twee vaste rubrieken bevatten. De eerste rubriek belicht telkens een vraagstuk met betrekking tot de herinnering van het verleden dat een specifieke relevantie heeft voor de pedagogische praktijk. De tweede rubriek biedt inzicht in recente resultaten uit wetenschappelijk onderzoek die door de Stichting Auschwitz werden gepubliceerd: aanvullende informatie rond dit onderzoek kunt u vinden op de website van de Stichting en in het tijdschrift *Getuigen*, tussen geschiedenis en herinnering (<http://www.auschwitz.be/index.php?Itemid=251>). Samen met de artikelen worden ook pedagogische toepassingen voorgesteld die onmiddellijk bruikbaar zijn als lesmateriaal en de uitwisseling met het onderwijs bevorderen. Deze pedagogische aanzetten houden rekening met de huidige leerplannen en met het belang van de vakoverschrijdende eindtermen. Het actuele en interdisciplinaire karakter dat eigen is aan

herinneringsproblematieken biedt immers een uitstekende basis voor dergelijke uitwerkingen. Daarbij wordt geopteerd voor een pluralistische visie die open staat voor verschillende historische gebeurtenissen en hun uiteenlopende herinneringsvormen. Zo bevat dit nieuwe nummer zowel een artikel over de kaserne Dossin als een bijdrage over de verbeelding van de Rwandese genocide binnen het stripverhaal. Ten slotte houdt “Sporen van herinnering” u ook op de hoogte van actuele herinneringsvragen, van de verschillende initiatieven van de Stichting Auschwitz en van evenementen en publicaties met betrekking tot oorlog en genocide, in het brede veld van geschiedenis en herinnering.

Henri Goldberg, Philippe Mesnard,
Fransiska Louwagie, Fabian Van Samang

De reis als overgang

— Een reis naar Auschwitz-Birkenau is geen toeristisch bezoek.

Het is een tocht die kadert in een brede reflectie, ook voor- en achteraf. Op die manier krijgt de bezochte plaats inhoud. Getuigenissen herinneren daarbij aan wat de daders hadden willen uitwissen. Emoties worden bij het bezoek dusdanig geduid dat ze helpen begrijpen, zodat het gebeurde nadien ook aan anderen duidelijk gemaakt kan worden.

De discussie over schoolreizen naar herinneringsplaatsen wordt steeds nadrukkelijker. Het is een discussie die zich opdringt, maar tegelijkertijd ook vaak in twijfel lijkt te worden getrokken. Daarom zou ik enkele denk-pistes willen formuleren, en zo een oefening opstarten die de Stichting verder zal uitwerken in het komende jaar.

De Stichting organiseert elk jaar een reis naar Auschwitz van één week, waarvan drie dagen op de site zelf doorgebracht worden. Men stelt zich daarbij tot doel om een evenwicht te vinden tussen bezoek, getuigenis en seminarie. Waarom Auschwitz? In de eerste plaats omdat de stichting sinds haar oprichting met Auschwitz verbonden is. Daarnaast ook omdat Auschwitz een complex is geweest dat vanuit organisatorisch standpunt alle verschillende types kampen die door de nazi's opgestart werden omvat heeft, en omdat de uitroeiing van de Joden er het langst en volgens de meest beproefde methode gefunctioneerd heeft. Zonder de terreur die andere groepen gedeporteerden in de concentratiekampen ondergingen op de achtergrond te willen plaatsen, kan men bij een voorstelling van Auschwitz niet

anders dan wijzen op de specificiteit van wat de konvooiën Joden die uit heel Europa aankwamen, meegemaakt hebben: gemiddeld 80% – soms meer, soms minder – van de gedeporteerden werden vergast in de eerste uren na hun aankomst per trein, zonder dat ze geregistreerd werden, en dus zonder binnen te treden in het “kampsysteem”. Principieel heeft de Auschwitzstichting als missie om deze herinnering aan de Joodse genocide (Shoah of Holocaust, alnaargelang de taal en de benaming) over te dragen, een missie die andere instellingen misschien niet behartigen, afhankelijk van hun eigen geschiedenis. Het blijft evenwel zo dat een dergelijke benadering het onmisbaar maakt om de werking van Auschwitz I en voor zover mogelijk ook Auschwitz III (waarvan het kamp nu verdwenen is) te begrijpen, en andere, kleinere kampen die deel uitmaakten van het Auschwitz-complex maar die men vaak over het hoofd ziet, te ontdekken. Nog los van de strikt historische documentatievragen en van de noodzaak om de plaatsen van de naziterreur te differentiëren om ze beter te begrijpen, worden we geconfronteerd met de diversiteit van fysieke locaties waar we kunnen langsgaan en van de tijd die we daarvoor nemen. Hoeveel tijd? Welke plaatsen?

Hoeveel tijd moet men voor de reis uittrekken? Het staat vast dat het onmogelijk is om slechts één dag te voorzien voor het bezoek (hoewel dat geregeld gebeurt). Twee dagen is een minimum en volstaat slechts met de nodige voorbereiding en verwerking achteraf. Rekening houdend met het feit dat twee dagen in Auschwitz het minimum is, zal de kwaliteit van de onderneming in die zin afhangen van de tijd die men eraan besteedt voor en na de reis, en van wat de reis zal teweegbrengen. Dit vraagstuk van de tijd (de tijd van de reis, die niet terug te brengen is tot de tijd die doorgebracht werd op de plaats zelf) is net zo belangrijk als dat van de plaats. Het is inderdaad zo dat wanneer er kritiek geleverd wordt op het « herinneringstoerisme », de argumentatie over het algemeen focust op de korte duur van het bezoek. Auschwitz: plaats van herinneringsconsumptie! Auschwitz kan, zoals eerder welke plaats, inderdaad geconsumeerd worden om een verlangen te stillen dat, zoals elk verlangen, niet echt voldaan wordt, maar zich herhaalt onder een gewijzigde vorm, op andere plaatsen en op andere manieren. Auschwitz wordt dan onderworpen aan de onmiddellijkheid van het ritme van onze post-industriële samenleving. Auschwitz

**We worden geconfronteerd
met de diversiteit van de
locaties waar we kunnen
langsaan en van de tijd die
we daarvoor nemen.
Hoeveel tijd? Welke plaatsen?**

benaderen door middel van een reis zou dus in de eerste plaats betekenen dat men een andere betekenis geeft aan het woord reis, door de duur ervan ruimer te zien dan enkel de duur van de verplaatsing.

Welke plaatsen moet men bezoeken? Het nazisme was op veel vlakken afschuwelijk, met name ook wat betreft het doen verdwijnen van symbolische plaatsen. Van de zes uitroeiingscentra voor Joden blijven enkel Majdanek en Auschwitz over; het laatste is geografisch het meest toegankelijke en er is ook het meest in geïnvesteerd als erfgoed. Maar men moet zich er rekenschap van geven dat Auschwitz slechts het eindpunt van het vernietigingssysteem van de nazi's was. Er zijn de plaatsen waar de beslissingen genomen werden, met name Berlijn en Wannsee. Er zijn de verzamelplaatsen over gans Europa (in België zijn dat Breendonk en Mechelen, en waarom geen reizen en ontmoetingen organiseren in het voormalige kamp van Drancy in Frankrijk of Westerbork in Nederland?). Tussentijdse reizen of reizen in etappes zijn perfect voor te stellen.

Tot hiertoe hebben we het enkel over plaats en tijd gehad, en erg weinig over getui-

gen. Welnu, deze getuigen zijn een cruciale factor om ons, vanuit hun eigen ervaring, de plaatsen te leren kennen waar zij vastgehouden zijn en waar, meestal in het geval van Joden, hun familie vermoord werd. Zij zijn in de eerste plaats onze gidsen bij *het zich inbeelden* van de gebeurtenissen, nog voor men naar de plek zelf afreist, bijvoorbeeld wanneer ze leerlingen komen ontmoeten in de klassen; ze zijn vervolgens ook onze gidsen voor de *werkelijkheid van de herinnering* tijdens de reis naar de plaats zelf, naast de professionele gidsdiensten die de musea van de kampen aanbieden. Wanneer men tegenwoordig echter over getuigen spreekt, dan gaat het meestal over hun nabije dood. Dit is een biologische realiteit waarvan de getuigen zich bewust zijn, zoals elk levend wezen vooraleer getuige te zijn. Wij weten dat onze grootouders en vervolgens onze ouders zullen sterven – en wijzelf nadien. Ik heb het dan ook vaak moeilijk – alhoewel de opmerking geheel terecht is – om te horen praten over de dood van getuigen,

als het om een tweede dood gaat waarover zij aan ons verantwoording moeten afleggen – wij, die ons ongerust afvragen, hoe we hun afwezigheid zullen opvangen, alsof we niet meer zouden weten wat te zeggen na hen. Doorheen die vaststelling weerklinkt de angst dat de essentie van die herinnering verloren zou gaan, terwijl wij leven in een samenleving waar de inspanningen om te herdenken slechts de omgekeerde symmetrische weerspiegeling zijn van de logica van het vluchtige en het onmiddellijke. Het is evident dat de aanwezigheid van getuigen op de plaatsen zelf zeldzamer zal worden. Een oplossing voor deze problematiek is het gebruiken van opgenomen interviews (die weliswaar nooit het levende woord zullen kunnen vervangen). De Stichting beschikt immers over een uniek video-archief waarin de getuigenissen van 228 overlevenden zijn vastgelegd in 1247 uren opnames. Nu al werkt een van onze medewerkers aan het monteren van sequenties over het Joodse leven in de Marollen. Deze dragers gebruiken is meer dan alleen een technische oplossing; het brengt de stem van de overlevenden binnen handbereik en laat toe om met hen – en door hen, want een getuige is iemand

Vervolg op p.4 →

→ Vervolg van p.3

die doorgeeft – niet enkel de realiteit van de ramp te ontdekken, maar ook de rijkdom van de vernietigde leefwereld waarin zij zelf met hun ouders en geliefden geleefd hebben. Want om een geheel van herinneringen door te kunnen geven die uit een breuk van dergelijke omvang voortkomen, moet men eerst de wereld van vóór die herinneringen bewaren en, in sommige gevallen, reconstrueren. Een reis moet niet enkel kennis bijbrengen over het proces van vervolging en vernietiging, maar ook een gevoeligheid opwekken voor het verleden dat de nazi's hebben willen uitroeien, en de menselijke rijkdom van dat verleden doen ontdekken. Meteen ook een manier om de betekenis van de reis niet te verengen tot een plaats die, hoe wezenlijk ze ook is, niettemin de connotatie van vernietiging in zich draagt.

In deze status quaestionis, die slechts een voorlopige schets is over pedagogische reizen naar Auschwitz in het bijzonder en over herinneringsreizen in het algemeen, lijkt het me nodig om een fundamentele dimensie te vermelden waarmee elke bezoeker te maken krijgt en die bovendien de lesgevers – of meer in het algemeen de begeleiders – in verlegenheid brengt. De dimensie waarover ik het heb is die van de emotie. Over het grootste kerkhof ter wereld lopen, stelt iemand bloot aan emoties, zelfs wanneer men zelf geen familielid heeft dat er heeft geleden of er dood heeft gevonden. Maar misschien moet men zich in het kader van deze reizen afvragen hoe de emotie zich verhoudt tot de verklarende rede, tot de wil om te begrijpen; hoe de emotie als vehikel dient om een stuk kennis beter te assimileren en zich toe te eigenen, hoe zij de band tussen het zelf en datgene waarmee het in verband treedt, in casu Auschwitz, creëert of nog versterkt. Uiteraard zullen de critici van de emotie, die de critici van dergelijke reizen in het algemeen vaak bijtreden, betogen dat de emotie het begripsvermogen ondermijnt en de rede kortsluit. Of deze kritiek niet meer is dan een mening, dan wel gebaseerd is op kennis die de retoriek ons gebracht heeft, het is in elk geval juist dat emotie in sommige omstandigheden nefast kan zijn om

↑ Belgisch paviljoen (vernieuwde opstelling). Auschwitz I. Oktober 2007.

tot kennis te komen, en dat zij de visie die men op Auschwitz zou willen hebben, doet verdwijnen achter een mist van tranen. Een eerste antwoord op deze kritiek bestaat erin te zeggen dat de tranen misschien van voorbijgaande aard zijn, en dat zij die eraan ten prooi zijn gevallen, nog altijd de mogelijkheid hebben zich te herpakken door na te denken over de manier waarop ze zich hebben laten meevoeren. In die zin moet de begeleider geoefend zijn in de maieutiek zodat hij kan helpen bij het objectief vaststellen van de bron van de emotie. Een tweede antwoord, dat in het verlengde ligt van het vorige, bestaat in een poging om te onderscheiden welk deel van de emotie uit onszelf komt – uit een bijzondere gevoeligheid voor die plaats – en wat uit onze cultuur komt. Niet om een veronderstelde unieke subjectiviteit tegenover cultureel sentimentalisme te plaatsen, maar opdat iedereen het juiste evenwicht zou vinden tussen de verschillende persoonlijke, intieme en/of collectieve, publieke invloeden die in de eigen persoonlijkheid samenkomen.

Op alle niveaus die ik besproken heb, komt één aspect telkens min of meer expliciet terug; het is als een rode draad die al die niveaus verbindt: het belang van de reflexiviteit van het project. Met andere woorden, dat elke leerling zich in die mate betrokken zou voelen dat hij zelf gaat nadenken over waarmee hij geconfronteerd wordt en over de manier waarop hij daarmee omgaat. Daarvoor moet hij zich niet enkel een stuk kennis eigen maken, maar ook met deze ken-

nis aan de slag gaan om een eigen gedachtegang op te bouwen, en precies daardoor als subject te handelen. Van belang is niet dat die gedachtegang voldragen wordt, maar dat hij op zijn minst aangevat wordt. En de beste manier om als subject om te gaan met kennis, is in staat te zijn om die kennis ook door te geven – dit geldt overigens niet alleen voor jongeren, maar voor ons allemaal. Iedereen die de reis naar Auschwitz heeft gemaakt zou achteraf in staat moeten zijn de herinnering over te dragen op anderen. Dat zou een antwoord zijn aan zij die twijfels hebben bij het belang van deze opdracht, die in wezen het doorgeven van de herinnering betreft, en waarbij de reis slechts een middel is. ■

Philippe Mesnard
Vertaling: Stijn Verleyen

NUTTIGE REFERENTIES

- *Cahier Espaces*, themanummer « *Tourisme de mémoire* », n° 80, 2003 (beschikbaar via www.revue-espaces.com/).
- Forges, Jean-François – Biscarat, Pierre-Jérôme. *Guide historique d'Auschwitz et des traces juives de Cracovie*. Éditions Autrement. Parijs, 2011.
- Gilbert, Martin. *Holocaust Journey. Traveling in search of the past*. Columbia University Press. New York, 1997.
- Sessi, Frediano Sessi – Saletti, Carlo. *Visitare Auschwitz*. Marsilio. Venetië, 2010.

“ONDERGEDOKEN KINDEREN”

Een reizende tentoonstelling voor scholen

— In afwachting van de opening van het nieuwe museum « Kazerne Dossin » is een tentoonstelling over ondergedoken kinderen beschikbaar voor de scholen. Éric Lauwers verklaart zijn enthousiasme voor dit project.

Et voormalige Joods Museum van Deportatie en Verzet in Mechelen (ingehuldigd in 1995) is op dit moment in volle transformatie. Weldra zal het plaatsmaken voor het ambitieuze project “Kazerne Dossin”: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten. Door de omvang van de werken zal geen enkel schoolbezoek mogelijk zijn tijdens het schooljaar 2011-2012.

Om zo veel mogelijk tegemoet te komen aan de leerkrachten die gewend waren de oude Dossin-kazerne te bezoeken, biedt het team achter het nieuwe project aan scholen de mogelijkheid om een reizende tentoonstelling⁽¹⁾ uit te lenen over ondergedoken (Joodse) kinderen in ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling, getiteld *Ondergedoken kinderen*, bestaat uit 15 aantrekkelijke didactische panelen⁽²⁾, die tweetalig (Nederlands – Frans) zijn opgesteld. Ze is vooral gericht op de tweede en derde graad van het secundair onderwijs, ongeacht de richting (ASO, TSO, BSO).

De vier eerste panelen⁽³⁾ situeren de problematiek van de ondergedoken kinderen in de algemene context van de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder die van de Joodse kwestie tijdens de bezetting. Ze laten toe de jongeren te sensibiliseren met betrekking tot de uiteenlopende houdingen van onze voorouders (collaboratie en verzet).

De volgende panelen⁽⁴⁾ gaan nader in op de lotsbestemming van 9 specifieke kinderen, ondergedoken over heel België, en heen en weer geslingerd tussen drama en hoop. Het gevaar op verklipping, de noodzaak te doen alsof, en de mogelijke scheiding – die onzekerheid was het dagelijkse lot van deze talrijke ongelukkige families. Het voorlaatste paneel⁽⁵⁾ biedt een overzicht van de verschrikkelijke deportatiecijfers van kinderen en adolescenten die het “geluk” niet gekend hebben om te kunnen onderduiken: nauwelijks 2% van hen zouden naar ons land terugkeren... Tot slot somt een laatste paneel de namen op van de verschillende bedenkers en realisatoren van de tentoonstelling, alsook de oorsprong van de gebruikte bronnen⁽⁶⁾.

Vervolg op p.6 →

(1) Inlichtingen en reservatie: Sara Verhaert, info@kazernedossin.eu (015 / 290 660).

(2) Afmetingen: 60 X 120 cm (aangezien de kosten van het ophalen van de tentoonstelling ten laste zijn van degene die ze uitleent, valt het te overwegen de panelen mee te nemen met een gewone auto, wat probleemloos mogelijk is).

(3) Titel: *Inleiding – Context – De katholieke netwerken – Het Joods Verdedigingskomitee*

(4) Titels: *Een baby in Ciney: Armand Schmidt – Een overlevende van Birkenau: Jenny Birenbaum – Een nacht in Kazerne Dossin: Michel en Salomon Goldberg – Van legaliteit naar clandestiniteit: Ruth en Nini Berneman – Het ontsnapte kind van transport XX: Simon Gronowski – Een wees van de Holocaust: Félicie Gruszow – Fataal verraad : de familie Nagiel – Een reddingsactie: het klooster van De Allerheiligste Verlosser [beschrijving van de reddingsactie in extremis van 15 Joodse meisjes door een groep verzetsleden onder leiding van Paul Halter, de huidige voorzitter van de Auschwitzstichting] – “Het kind van de hoop” : Micheline Weksler.*

(5) Titel: *4235 vermoorde kinderen.*

(6) Titel: *Concept (Laurence Schram, Hanne Aerts en Dorien Styven verzorgden het draaiboek, de documentatie en het concept ; Marjan Verplancke de pedagogische ondersteuning; Ward Adriaens de coördinatie).*

→ Vervolg van p.5

Elk paneel is voorzien van een korte contextualisering, die de leerlingen toelaat meteen naar de kern van het onderwerp te gaan. De panelen zijn overigens rijk geïllustreerd met uiteenlopende documenten, die duidelijk geïdentificeerd en kort commentariseerd worden (foto's; facsimile's van artikelen uit de clandestiene of de collaborerende pers, handgeschreven brieven, diverse gedrukte documenten, etc.). Vermits de geschreven stukken onvermijdelijk uit de verschillende taalgemeenschappen van ons land komen, wordt handig afgewisseld van taal in de legende, die hierdoor niet overladen is. Door het benadrukken van sommige expliciet gemarkeerde passages zijn de documenten snel toegankelijk voor de leerlingen, wat een pedagogische aanpak bevordert. ■

Éric B. Lauwers

Leerkracht in het Collège
Saint-Guibert van Gembloux
Vertaling: Stijn Verleyen

HET PEDAGOGISCHE ASPECT: AANPAK EN DOSSIER

Vanuit de bezorgdheid om de leerkrachten te begeleiden, stelt het project "Kazerne Dossin" op zijn website 9 concrete pedagogische werkpakketten voor rond de thematiek van ondergedoken kinderen: drie daarvan zijn bedoeld om in de klas te gebruiken vóór het bezoek, drie andere kunnen tijdens het bezoek gebruikt worden, en nog drie andere, tenslotte, bij wijze van feedback.

Elke reeks streeft drie doelstellingen na die onze leerlingen in de eerste plaats moeten leiden naar een verantwoordelijk burgerschap: kennis/bewustwording, solidariteit/empathie, reflectie/actie. Deze objectieven sluiten duidelijk aan bij

bepaalde belangrijke kwesties in de wereld van vandaag, waarin onze jongeren onvermijdelijk voor morele keuzes gesteld worden die niet alleen voor hun eigen persoon belangrijk zijn, maar ook voor de samenleving als geheel.

Deze diverse pedagogische pistes zijn niet louter voor de leerkracht geschiedenis bedoeld: idealiter worden ze interdisciplinair benaderd.

(7) <http://www.kazernedossin.be/content/aan-de-slag-met-de-tentoonstelling-%E2%80%98Ondergedoken-kinderen%E2%80%99> (tabblad « Pedagogische dienst»). De pagina's zijn rijk geïllustreerd met downloadbare documenten.

**PEDAGOGISCHE
UITWERKING**

Gered uit menselijkheid

Het bezoek aan de tentoonstelling kan worden aangevuld met de lezing van enkele getuigenissen van ondergedoken kinderen. In deze getuigenissen, die meer dan een halve eeuw na datum worden opgetekend, vertonen de herinneringen vaak raakpunten, maar komen evenzeer verschillen in waarneming aan de oppervlakte. Een vergelijking van getuigenissen stelt de studenten in staat te reflecteren over herinnering, beeldvorming en geschiedschrijving.

Wie in de klas verder wil werken rond de reizende tentoonstelling van de "Kazerne Dossin", kan onder andere inspiratie vinden in het lijvig boek van Herman Vandormael⁽¹⁾.

Het eerste deel van het boek situeert de avonturen van de verborgen kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in een bredere context. Er wordt ingegaan op de opkomst van het antisemitisme in nazi-Duitsland tijdens de jaren dertig, en op de bezetting (vooral in ons land).

In het tweede deel leest men 64 getuigenissen die minutieus werden verzameld, hoofdzakelijk in België en Nederland. De werkwijze van de auteur levert een belangwekkend resultaat op, omdat de vele bijzondere ervaringen die hij optekent uiteraard gelijkenissen vertonen maar toch ook specifieke en persoonlijke elementen bevatten. Zonder te vervallen in een steriele polemiek weet de auteur aan te tonen dat collaboratie en verzet voorkwamen in elke regio van ons land. Het lezen van de uitzonderlijke

lotgevallen van de getuigen draagt bij tot dit inzicht, waartoe in feite alle Belgen zouden moeten komen, zowel de oudere generaties als de jeugd.

De getuigenissen – soms van erg jonge kinderen tijdens de oorlog! – kunnen vragen oproepen, aangezien ze zestig jaar na de feiten werden opgetekend en daardoor onvermijdelijk minder accuraat en ook minder volledig zijn. Echter, het feit alleen al dat ze beschikbaar zijn, gebiedt ons de

(1) H. Vandormael. *Ondergedoken Joodse kinderen getuigen. Verborgen oorlogsjaren*. Lannoo. Tielt, 2009 (heruitgegeven in datzelfde jaar); *Les enfants cachés se souviennent. Les années de guerre*. Racine. Brussel, 2010.

documenten ter hand te nemen. Omdat ze niet op zichzelf kunnen staan, is het nodig andere bronnen of historische werken te raadplegen om de betekenis van deze waardevolle getuigenissen ten volle te vatten in de klasomgeving.

Niet alle opgetekende verhalen uit het boek van H. Vandormael zijn bruikbaar in de klas. Sommige zijn immers erg kort, onnauwkeurig (de herinnering vervaagt!) of te zeer

doordrongen van de emoties van de getuige. Een aantal getuigenissen zijn daarentegen bijzonder interessant. Eén daarvan zullen we analyseren en confronteren met een ander verhaal. Beide verhalen hebben rechtstreeks betrekking op de leefomstandigheden in de kazerne Dossin tijdens de bezetting. Hieronder volgt de analyse, als voorstel/pedagogische piste die meteen kan toegepast worden in de klas (niveau 16-18 jaar).

VOORSTEL / PEDAGOGISCHE TIPS

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

- ✓ De leerlingen beseffen hoe verscheiden de leefomstandigheden en ervaringen zijn van de Joodse gezinnen op doorreis in de Kazerne Dossin te Mechelen tijdens de bezetting van België door nazi-Duitsland.
- ✓ De jonge leerlingen worden gesensibiliseerd en leren de waarde kennen van de getuigenis (die niet op zichzelf kan staan).
- ✓ Leerlingen kunnen gegevens uit historisch materiaal distilleren, ze kritisch bevragen en een eigen stelling aan de hand van het materiaal onderbouwen. Ze kunnen verschillende argumentaties tegen elkaar afwegen.
- ✓ Bovendien kunnen ze verslag uitbrengen van hun bevindingen aan de hand van een opstel of essay.
- ✓ Tot slot zijn ze in staat hun bevindingen toe te passen op actuele fenomenen waarmee ze zélf worden geconfronteerd.

WERKWIJZE EN MATERIAAL

- ✓ **Confrontatie van twee getuigenissen.** Deze werkwijze kan gehanteerd worden in nauwe samenwerking met de leerkracht Nederlands en/of Frans, afhankelijk van de keuze van de fragmenten.

✓ **Getuigenis 1 (2008 – de getuige is 80 jaar oud): Hanna Sulamith Rothschild⁽²⁾.** Zij werd geboren in 1928 in Hamburg, in een Joods gezin met 4 kinderen. Het gezin verlaat Duitsland enkele maanden nadat de nazi's de macht grijpen (1933) en vlucht naar Antwerpen, waar Hanna geen antisemitische sfeer opmerkt. Het gezin, nog steeds van Duitse nationaliteit, wordt uiteengerukt bij de inval van de Duitse troepen in België (mei 1940): de vader en oudste zus worden in 1942 gedeporteerd en zullen nooit terugkeren. Hanna, haar moeder, haar jongere zus en broer duiken onder in Leuven. Op 28 of 29 maart 1944 worden haar moeder en zijzelf daar opgepakt, weggevoerd naar het bureau van de Gestapo in Brussel (Louizalaan) om uiteindelijk te stranden in de kazerne Dossin te Mechelen (de twee jongste kinderen worden niet opgepakt). Op 20 juni 1944 wordt het herenigd gezin naar het kamp van Vittel (Frankrijk) gevoerd. Moeder en drie van haar kinderen zullen de oorlog overleven.

✓ **Getuigenis 2 (2010 – de getuige is 84 jaar oud) : Paul Sobol⁽³⁾.** Hij wordt geboren in 1926 in Parijs, in een Joods gezin van Poolse afkomst. Een jaar later verhuist hij naar België. Hij groeit op in Brussel in de jaren dertig, samen met zijn zus en twee broers. Het gezin blijft samen na de inval van

de Duitsers. Op 15 september 1942, na de grote razzia's in Antwerpen en in de Brusselse Zuidwijk, besluit het gezin onder te duiken. Op 13 juni 1944

Vervolg op p.8 →

(2) Getuigenis van H. Sulamith Rothschild in de kazerne Dossin in de Nederlandstalige uitgave: *Per Luftpost in dem Ofen*, fragment uit H. Vandormael. *Ondergedoken Joodse kinderen getuigen*, op. cit., p. 353-361; in de Franstalige uitgave: *La lettre ira au four par avion*, fragment uit H. Vandormael, *Les enfants cachés se souviennent*, op. cit., p. 378-386.

(3) Getuigenis van Paul Sobol in de kazerne Dossin, fragment uit P. Sobol, *Je me souviens d'Auschwitz* (aangevuld met een *Dossier pédagogique / Pedagogisch dossier* door É. Lauwers), 1e uitgave, Racine, Brussel, 2010, p. 48-53. Het werk werd gerevisieerd door F. Crahay in het *Bulletin pédagogique de la Fondation Auschwitz*, nr. 48, oktober-november-december 2010, p. 6. Een tweede herziene en verbeterde uitgave verscheen begin 2011 (een *Erratum* bij de eerste uitgave werd gepubliceerd in het *Bulletin pédagogique de la Fondation Auschwitz*, nr. 50, april-mei-juni 2011, p. 4). De auteur heeft de wens uitgedrukt om een Nederlandstalige en Engelstalige versie te publiceren (nog niet verschenen).

Overigens kunnen leerkrachten die over het nodige multimediamaatregelen beschikken het tekstfragment aanvullen met een videofragment: P. Sobol gaf immers in 1997 een interview aan *Shoah Fondation*. Het verhaal bevat dezelfde informatie, maar ook enkele bijkomende aanvullingen (op het moment van het interview was de auteur nog maar 71 jaar oud!). Het interview staat online: http://www.lemonde.fr/shoah-les-derniers-temoins-racontent/visuel/2005/06/06/paul-sobol-un-deporte-belge-et-son-talisman_657086_641295.html (zie hoofdstuk 6 tot 8). Een transcriptie van het interview is beschikbaar in PDF-formaat op volgende persoonlijke lessenwebsite: http://www.form-hist.be/6/gbreendonk/breendonk2008_2009/p_sobol/interview_p_sobol_1997.pdf (pagina 10 tot 12).

VOORSTEL / PEDAGOGISCHE TIPS (VERVOLG)

→ Vervolg van p.7

worden ze plotseling opgepakt – waarschijnlijk verklikt – en naar het bureau van de Gestapo in Brussel gevoerd. De dag erop gaat het richting Mechelen, kazerne Dossin. Op 31 juli wordt het hele gezin op het 26e en laatste konvooi gezet dat van de kazerne Dossin naar Auschwitz rijdt. Enkel Paul Sobol en zijn zus Betsy zullen terugkeren uit de kampen.

METHODOLOGIE

- ✓ Alvorens de twee teksten te lezen, worden de auteurs voorgesteld (cf. supra).
- ✓ De leerkracht geeft een aantal opdrachten zodat de leerlingen de verhalen aandachtig en gericht kunnen lezen. Hoe vertellen de getuigen hun persoonlijke ervaringen in de kazerne Dossin? Zijn er gelijkenissen of verschillen in de manier waarop zij daar werden behandeld? Wat is tot slot de algemene sfeer, de “toon” van hun herinnering aan de kazerne?

Bij de lectuur van de fragmenten vallen twee zaken op. Enerzijds bestaan er gelijkenissen tussen de ervaringen van Hanna Sulamith Rothschild en Paul Sobol in Mechelen. Een aantal elementen vinden we terug in talrijke getuigenissen van vroegere gevangenen in de kazerne Dossin: ontvangst en inschrijving in de kazerne (de gevangenen kregen een nummer, het begin van een geleidelijke depersonalisatie), onderzoek en inschrijving van de bagage, lichamelijke (soms zelfs intieme) fouillering, organisatie van het verblijf in de slaapzalen, militaire discipline (ochtendappel, strak tijdschema), angst voor de dag die komt, enz. Echter, aangezien er zoveel mensen, en zoveel verschillende mensen, op deze plek zijn gepasseerd tussen 1942 en 1944 (25 835 mannen, vrouwen, kinderen en bejaarden!), is het uiteraard moeilijk om in één zin samen te vatten hoe het leven in de kazerne eruit zag. Niet iedereen heeft de gebeurtenissen op dezelfde manier ervaren, wat ook blijkt uit de vergelijking van onze twee getuigenissen. Hanna S. Rothschild koestert een bijna uitsluitend negatieve herinnering aan haar verblijf, meent dat iedereen op een onmenselijke manier werd behandeld, en vertelt uitgebreid over de mishandeling van bepaalde personen in de kazerne, of de allesoverheersende angst die zich meester maakte van de gevangenen aan de vooravond van het

vertrek van een konvooi. Hoewel Paul Sobol zich duidelijk bewust was van het feit dat hij was opgesloten, heeft hij dit niet ervaren als een gewelddadige gebeurtenis. Voor hem gaat het gezinsleven er gewoon verder, zijn vader trekt zich behoorlijk uit de slag, de soep is zelfs lekker, en hij is verbaasd en verheugd tegelijk wanneer hij een postpakket van zijn geliefde ontvangt.

Na deze oefening stelt de leerling zich vanzelfsprekend de vraag: wie heeft volledig

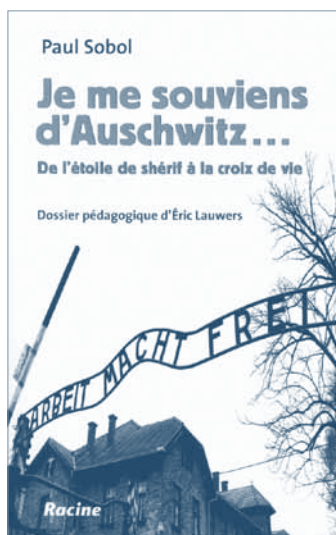
gelijk / wie vertelt de (echte) waarheid? Aan de hand van de biografische gegevens van de getuigen kunnen hypothesen worden geformuleerd. Hierbij kan men over de volgende elementen reflecteren: de (grote) chronologische afstand tussen de getuigenis en het leven in de kazerne Dossin; de leeftijd van de getuige (op het tijdstip van de feiten en van de getuigenis); de duur van het verblijf in de kazerne; het precieze moment in de oorlog waarop de getuige in de kazerne verbleef (rol van gebeurtenissen buiten de kazerne), enz.

Al deze hypothesen leiden onvermijdelijk tot de conclusie dat de twee getuigenissen elkaar aanvullen, maar dat ze niet volstaan. Verschillende andere verhalen⁽⁴⁾, alsook historische werken⁽⁵⁾, moeten geraadpleegd worden om een duidelijk beeld te krijgen van het leven in de kazerne tijdens de bezetting. Net als bij nieuwsberichten is het onvoldoende om zich op slechts één of twee bronnen te baseren. De leerling kan eventueel andere getuigenissen of fragmenten uit wetenschappelijke werken naslaan met het oog op een latere evaluatie.

Samen met literaire, cinematografische en ludieke realisaties (denk aan videospelletjes) dragen getuigenissen bij tot een collectieve beeldvorming. Al deze werken maken hoe dan ook integraal deel uit van de denken en leefwereld van onze jongeren. Het is de plicht van het onderwijs om hen aan te leren hoe ze het echte van het valse – het reële van het imaginaire – onderscheiden, om op die manier zowel het verleden als het heden te begrijpen. De inzet is hoger dan ooit. ■

Éric B. Lauwers

Vertaling: Anneleen Spiessens

(4) Andere getuigenissen (soms beknopt) over de kazerne Dossin in het boek van H. Vandormael zijn van André Goezu, Bernard Lipstadt, Sylvain Suchowolski en Meyer Zalc (cf. de inhoudstafel van elke uitgave).

(5) Ter informatie bevatten de werken van H. Vandormael en P. Sobol achteraan een bibliografie waarin een aantal interessante referenties staan. Overigens staat het *Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten* van het project “Kazerne Dossin” (Mechelen) ter beschikking van geïnteresseerden:
 NL : <http://www.kazernedossin.eu/content/documentatiecentrum/>
 FR : <http://www.kazernedossin.eu/fr/content/centre-de-documentation>.

DEOGRATIAS VAN STASSEN

De Tutsi-genocide in het stripverhaal

— In zijn graphic novel ‘*Deogratias* schetst Jean-Philippe Stassen de geschiedenis van de Rwandese genocide (1994). Het is een geëngageerd werk, op niveau, dat studenten niet enkel in contact brengt met thema’s als racisme, identiteit en discriminatie, maar ook met grafische codes en historische narratieven. Een analyse.

De *deogratias* is één van de eerste stripverhalen⁽¹⁾ die de Rwandese genocide van 1994 aan de kaak stelt. De Belg Jean-Philippe Stassen begint dit verhaal over de Tutsi-genocide te schrijven eind de jaren '90. Om zijn verhaal geloofwaardig te maken, besluit hij zelf de plaats van het drama te bezoeken. Daar verzamelt hij getuigenissen, neemt foto's en notities, noteert de data van de belangrijkste gebeurtenissen, en leest alles wat hij in handen krijgt over Rwanda... Moeten we het resultaat beschouwen als een geëngageerd getuigenis over de Tutsi-genocide, dan wel als een vorm van documentaire fictie die inzicht biedt in de manier waarop de genocide doorheen de tijd wordt voorgesteld?

Een militant standpunt over de geschiedenis

Het stripverhaal *Deogratias* verhaalt het leven van een jonge Hutu die tegen wil en dank meegesleept wordt in de kwellingen van de Rwandese genocide van 1994. “In 100 dagen, tussen 7 april en 4 juli 1994, werden in Rwanda – een land met amper 7 miljoen inwoners – bijna een miljoen mannen, vrouwen en kinderen vermoord. De internationale instanties hebben de verschrikkelijke realiteit van deze genocide vastgesteld vanaf november 1994, toen er besloten werd tot de oprichting van een internationaal straftri-

bunaal om de verantwoordelijken te berechten. De slachtoffers werden immers gedood om de eenvoudige reden dat ze Tutsi's waren, ofwel Hutu's of twas die weigerden mee te werken aan de barbaarse dood van hun Tutsi-buren”⁽²⁾. In die zin kan men het werk van Stassen als een getuigenis beschouwen, want het werpt een licht op de realiteit van een periode uit het verleden. Tegelijk is de Belgische auteur emotioneel betrokken (zijn toenmalige vriendin is van Rwandese oorsprong) en voelt hij de nood om zich via het tekenen uit te drukken. De doelstelling van de auteur is duidelijk: “het is een album dat ingegeven is door woede (...) ik wou tonen wat de cijfers niet vertellen: dat dit drama mensen getroffen heeft, echte mensen zoals wij, met een geschiedenis en een leven”⁽³⁾. Zijn verhaal is dus nooit neutraal, hij neemt een standpunt in over de gebeurtenissen. In die zin is zijn stripverhaal niet louter een toevallig medium voor de geschiedschrijving, het geheel is ook een historische bron die veel zegt over de wijze waarop de auteur zich de gebeurtenissen voorstelt, en over de manier waarop de culturele context van zijn tijd hem daarbij beïnvloed heeft. *Deogratias* is dus geen geschiedenisboek, zelfs al behandelt de auteur de Rwandese geschiedenis op basis van een rigoureuze documentatie. Uiteindelijk wordt in *Deogratias*, tussen beeldverhaal en historische realiteit in, met de lezer een “stilzwijgend fictiecontract”

gesloten dat die laatste ertoe aanzet om het verhaal als waar te beschouwen⁽⁴⁾. De Rwandese geschiedenis wordt zo ontsloten (in de mediatieke zin van het woord) voor een breed lezerspubliek: “het is niet meer dan een poging om het mechanisme van massageweld te beschrijven voor de gemiddelde Europeaan of Amerikaan”, legt Stassen uit in een interview afgenomen door Didier Pasamonik in juli 2009.

De kwellingen van een jonge Hutu

Het verhaal begint in Butare, in Rwanda, na de genocide. Een jongeman dwaalt rond, afwezig van geest en met hangende armen. In zijn blik is waanzin af te lezen, zijn kleren zijn gescheurd, wat hij zegt is onsamenhangend. Hij heet Deogratias. Af en toe beeldt hij zich in een hond te zijn. Hij

Vervolg op p.10 →

(1) Jean-Philippe Stassen. *Déogratias*. Dupuis, Parijs, 2000.

(2) Jean-Pierre Chrétien – Jean-Damascène Gasanabo, « Le génocide des Tutsi du Rwanda », in B. Lefebvre – S. Ferhardjian (eds.) *Comprendre les génocides du XXe siècle*. Bréal, Parijs, 2007, p.130.

(3) Interview met Jean-Philippe Stassen door Laurence Madani, gepubliceerd in bijlage bij het album.

(4) Zie de werken van Michel de Certeau. *L'écriture de l'Histoire*. Gallimard, Parijs, 1975 en van Paul Ricoeur. *Temps et récit* (3 volumes). Seuil, Parijs, 1983, 1984, 1985.

→ Vervolg van p.9

is bang voor de nacht en in zijn hoofd “is alles koud”. Vroeger leefde hij zoals andere jongeren van zijn leeftijd, ging naar school, werd verliefd. Maar hij heeft alle redelijkheid nu verloren. Hij heeft steeds meer Urwagwa (bananenbier) nodig om de horror te vergeten. Om de Tutsi-genocide in beeld te brengen, kiest Stassen ervoor om het leven van een gewone man te vertellen. Door te focussen op één persoon (die geen held in de homerische zin⁽⁵⁾ is en bovendien tot het kamp van de beulen behoort), neemt Stassen een origineel standpunt in en vermijdt hij elk manicheïsme; hij vraagt ons niet om

Door een hond te worden toont Deogratias dat hij zijn menselijkheid verloren is, aangezien hij andere mensen symbolisch ‘opgegeten’ heeft toen hij zich liet inlijven in het kamp van de beulen.

van zijn personage te houden, maar wel om hem te begrijpen vooraleer hem veroordelen. Hoe kan een mens zijn menselijkheid verliezen en toch overleven? Het concept micro-geschiedenis⁽⁶⁾ is hier dus betekenisvol binnen de context van het stripverhaal, want deze aanpak bevordert het gebruik van een complexe narratieve structuur en laat toe om een genocide te vatten in al zijn complexiteit en zijn verschillende regimes van historiciteit. De narratieve structuur is opgedeeld in drie etappes: het gewone leven van de adolescent vóór de slachtpartij, de spiraal van geweld die hem ertoe brengt om onherstelbare daden te stellen, en uiteindelijk de waanzin die zich noodzakelijkerwijs van hem meester maakt na de genocide. Stassen plaatst zijn verhaal in een drievoudig historisch register (zie het deel “pedagogische uitwerking” voor meer details). Zo gaat het geleidelijk vrijgeven van details over de horror van de genocide gepaard met de toenemende waanzin van de jonge Hutu, en gaat die in toenemende mate visueel op een hond lijken. In de Rwandese context kan deze lichamelijke metamorfose als een symbolische metafoor geduid worden, want rondzwervende honden aten de lichamen van de doden op en profaneerden zo hun stoffelijk overschot. De dieren werden verstoten en achtervolgd. Door een hond te worden toont Deogratias dat hij zijn menselijkheid verloren is, aangezien hij andere mensen symbolisch ‘opgegeten’ heeft toen hij zich liet inlijven in het kamp van de beulen. Met dergelijke handige procédés slaagt Stassen erin de herinneringen en de zielerorselen van een jonge Hutu, meegesleept in de verschrikking van een genocide, door de lezer te laten ervaren.

CHRONOLOGIE

ENKELE SLEUTELMOMENTEN IN DE GESCHIEDENIS VAN RWANDA

1860 / Theorie van John Speke.

1885 / De conferentie van Berlijn werkt onder leiding van Bismarck de opdeling van Afrika uit. Rwanda, op dat moment nog onbekend terrein, wordt aan Duitsland toegewezen.

1890 / Aankomst van de Duitsers in Rwanda.

1897 / De Mwami (koning van Rwanda) erkent het Duitse protectoraat.

1911 / De grens met Belgisch Congo wordt definitief vastgelegd.

Begin 20^e eeuw / Vele christelijke missionarissen, hoofdzakelijk uit Frankrijk, vestigen zich in Rwanda met het oog op de bekering van de plaatselijke bevolkingsgroepen.

1918 / Nederlaag van Duitsland in WO I.

1924 / België annexeert Rwanda en Burundi met een officieel mandaat van de volkerenbond.

1931 / Afzetting van mwami Musinga, die opgevolgd wordt door zijn zoon Rudahigwa. Periode van de « Tornado de l’Esprit saint » » omwille van de vele bekeringen.

1962 / Onafhankelijkheid van Rwanda.

1959, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 73, 91 à 93 / Slachtpartijen van Tutsi’s.

1994 / Genocide in Rwanda = 1 miljoen doden.

VERDERE LECTUUR

RWANDA : EEN GENOCIDE IN EEN STRIPVERHAAL VOORSTELLEN

– Stassen, Jean-Philippe. *Déogratias*. Dupuis, Collection Aire Libre. Parijs, 2000.

– Stassen, Jean-Philippe. *Pawa*, Delcourt. Parijs, 2002.

– Stassen, Jean-Philippe. *Les enfants*. Dupuis. Parijs, 2004.

– Bazambanza Rupert, *Sourire malgré tout*, Editions Images. 2004.

– Collectif, *Gira Amahoro, Que tu aies la paix !* Editions Ibarwa. 2000.

– Bigirabagado, Jean Marie Vianney. *Akabando K’iminsi (La suite des jours)*. Ibarwana. 2004.

– Rukundo, Charles – Ngumire, Jean-Claude. *Umwana nk’undi*. 2001.

– Inongo, Willy – Kibwangza, Senga. *Couple modèle, couple maudit*. Editions chrétiennes Coccinelle BD. 2001.

– *Maisha au pays des milles collines*. Fondation Sonai Rolland. 2007.

– Janssen, Jeroen. *Muzungu Sluipend gif*. 1997.

– Masioni, Pat – Grenier, Cécile – Ralph, *Rwanda 94*, 2 volumes, 2005, 2008.

Over de genocide spreken met een stripverhaal

Via het stripverhaal licht Stassen ook de bredere context van de Rwandese genocide toe. Hij doet dat met name door de verantwoordelijkheid van de blanken tijdens de gebeurtenissen te analyseren, en meer in het algemeen ook de raciale genealogie van de genocide. Immers, volgens Sylvain Venayre kaart de Belgische striptekenaar in de eerste plaats “expliciet het probleem aan van de plaats van de blanke in de Afrikaanse postkoloniale samenleving, en zodoende ook de vraag naar de herinnering van de blanken zelf”⁽⁷⁾. In *Deogratias* wordt de essentie van het decor geënsceerd: militaire, religieuze en seksuele kolonisatie, alcoholisme, prostitutie, corruptie en etnische rivaliteiten worden bewust verscherpt gesteld. Het portret van het Rwanda van de genocide dat de Bel-

gische striptekenaar schetst, draagt zo de sporen van alle invloeden – Duits, Belgisch, Frans en vooral ook katholiek – die op de Rwandese geschiedenis hebben ingewerkt. Nochtans wil de tekenaar geen individuen met de vinger wijzen: zelfs al heeft Stassen heeft de prijs van de oecumenische jury geweigerd om te protesteren tegen de rol van de kerk in de genocide, dan nog wordt Broeder Philippe in het album als een goed man voorgesteld. Maar de artiest wil ons wel waarschuwen voor de passiviteit van de internationale gemeenschap en van de internationale instanties tegenover de wrede heden van de genocide. De scène waarin de familie van broeder Philippe in Europa schijnbaar onbewogen voor het televisietoestel zit, is tekenend in dit opzicht.

Bovendien poogt Stassen, vanuit historisch perspectief, de breuklijnen en de raciale discriminatie te ontleden die de voedingsbodem zouden gevormd hebben voor het ontstaan van een genocidale intentie in Rwanda. Hij voert bijvoorbeeld een schoolmeester op die het Europese discours van het wetenschappelijk racisme overneemt, om zo de impact van de Westerse raciale ideologie op de verhoudingen tussen de lokale bevolkingsgroepen aan te tonen. Hij toont ook de discriminatiepolitiek, met name aan de hand van een scène waarin een identiteitscontrole gebeurt (zie hieronder voor een pedagogische uitwerking van

deze twee sequenties). Met deze sequenties probeert Stassen de geleidelijke opbouw van haat te ontcijferen die tot de genocide zou geleid hebben. Tegelijk toont hij de geïnformeerde lezer ook al de complexiteit en de historische diepte van dit proces⁽⁸⁾: deze passages vergen dus de expertise van een specialist om de socio-culturele wortels van de genocide en de regimes van historiciteit waarin ze gegrond zijn, op te helderen. Van daar dat dit stripverhaal, vanuit pedagogisch standpunt, de mogelijkheid biedt om een historische contextualisering te brengen op basis van een artistiek werk van niveau. ■

Vincent Marie

Vertaling: Stijn Verleyen

(5) Vincent Marie. « Déogratias, une histoire sans héros !? ». *La plume francophone*. n° 36, 2009, <http://la-plume-francophone.over-blog.com/categorie-10770480.html>.

(6) De micro-geschiedenis is een Italiaanse historiografische stroming uit de jaren '70, waarvan Carlo Ginzburg en Carlo Poni de voornaamste vertegenwoordigers zijn. Deze "Italiaanse trend" pleit voor een lectuur van de sociale geschiedenis die grote evolutionaire schema's verwerpt en vooral aandacht heeft voor de uniciteit van individuele gevallen. Door bijvoorbeeld het individuele lot van een molenaar te volgen, werpt Ginzburg in *Le fromage et les vers* een licht op het molenaarsbestaan in het Friuli van de zestiende eeuw.

(7) Sylvain Venayre. "Jean-Philippe Stassen au cœur des ténèbres". ActuaBD, 2005, www.actuaabd.com.

(8) Zie wat dit betreft het werk van Dominique Franche. *Généalogie du génocide rwandais*. Tribord, Paris, 2004.

NUTTIGE REFERENTIES

_ Cruvellier, Thierry. *Court of remorse. Inside the International Criminal Tribunal for Rwanda*. The University of Wisconsin Press. Madison, 2010.

_ Del Ponte, Carla. *Mevrouw de aanklager*. De bezige bij. Amsterdam, 2008

_ Dauge-Roth, Alexandre. *Writing and Filming the Genocide of the Tutsis in Rwanda*. Lexington Books. Lanham (MD), 2010.

_ Franche, Dominique. *Généalogie du génocide rwandais*. Tribord, Paris, 2004.

_ Hatzfeld, Jean. *Seizoen van de machetes*. De Bezige Bij. Amsterdam, 2004.

_ Power, Samantha. *Een probleem uit de hel. Amerika, het Westen en het tijdperk van de genocide*. Olympus. Amsterdam, 2008, (vooral hoofdstuk 10).

Een uitgebreide versie van dit artikel is gepubliceerd in het tijdschrift *Getuigen*, tussen geschiedenis en herinnering en beschikbaar via de website van de Stichting Auschwitz. Het maakt deel uit van een thematisch nummer over de verbeelding van oorlogen en genociden in stripverhalen (*Getuigen*, tussen geschiedenis en herinnering, n° 109, 2011, p. 194-208, www.auschwitz.be/index.php?option=com_content&view=article&id=461:sommaire-du-nd-109&catid=36).

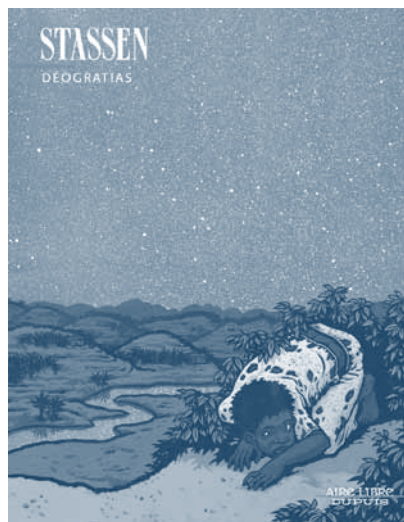
Deogratias 'lezen'

Inleiding: de kaft van het stripverhaal

Bij wijze van inleiding kan men vertrekken van de voorstellingswereld van de leerlingen door een analyse van de kaft van het

album te maken. Het gaat erom de verschillende elementen waaruit die bestaat voor te stellen, te analyseren en te interpreteren, en ze met elkaar in verband te brengen (plaats van de hemel, personage, houding...)

Vervolg op p.12 →

Jean-Philippe Stassen. *Deogratias*. kaft © Dupuis, 2000

→ Vervolg van p.11

1 – Een originele verhaalopbouw om de Tutsi-genocide met een stripverhaal te vertellen

De originaliteit van het werk van Stassen zit in de vorm en de opdeling ervan. Immers, in tegenstelling tot vele stripverhalen die een lineaire narratieve structuur hebben, steunt Deogratias op een vrij complexe

narratieve structuur, waarbij de tijdsniveaus in elkaar worden ingebed. Om deze leesbaarheid van deze originele structuur te verzekeren, zijn de gegevens over de genocide die in het stripverhaal vermeld worden, niet didactisch of exhaustief bedoeld. In die optiek lijken de afwezigheid van vensterlijst en het gebrek aan precieze plaats- en tijdsaanduidingen in de dialogen dan ook tegemoet te komen aan een principe van narratieve vereenvoudiging. Het is in de grafische code van het werk, met name in de dikte van de lijn

rond de kaders, dat men de ruimte- en tijdsindicaties van het verhaal moet gaan zoeken. Met dit handige procédé slaagt Stassen erin de lezer te laten delen in de herinneringen en de gemoedstoestanden van een jonge Hutu die meegesleept wordt in de verschrikking van de genocide.

DOELSTELLINGEN: _ De structuur van het verhaal in de strip *Deogratias* begrijpen.
_ De narratieve principes en de grafische code eigen aan het stripverhaal blootleggen.

DUUR: 1 à 2 uren

BETROKKEN VAKKEN: Geschiedenis, Kunstgeschiedenis/ Esthetica, Letterkunde

DIDACTISCH MATERIAAL: Fragmenten uit het album

VRAGEN

Vraag 1: Deze twee kaders tonen hetzelfde personage en dezelfde plaats, maar spelen zich niet op hetzelfde moment af: waaruit kan men dit afleiden?

Vraag 2: Zoek in het album andere platen of andere kadertjes waarin verschillende tijdstippen ingebed worden. Met welke narratieve en grafische procédés slaagt Stassen erin om de verandering van tijd aan de lezer te signaleren?

Vraag 3: (hier kan groepswork overwogen worden) Reconstrueer, vertrekkend van bovenstaande vaststellingen, en met de tijd van de genocide als referentiepunt, de algemene opbouw van het verhaal – elke groep kan bijvoorbeeld een tiental pagina's analyseren en vervolgens het resultaat van die analyse opschrijven voor de rest van de klas)

Vraag 4: Rechtvaardig de keuze van deze narratieve opbouw.

ANTWOORD

In het eerste kadertje zit het hoofdpersonage dicht bij het portaal van de kerk. Hij draagt lompen, zijn haar is in de war en hij lijkt van slag. De aanwezigheid van een kruis boven zijn hoofd en trappenrand van het portaal aan zijn linkerzijde, maken duidelijk

dat het om een religieus gebouw gaat. De originaliteit van dit kader zit in de afbeelding van kogelinslagen, stigmata van een moordend conflict dat zich laat aflezen van de muren van de kerk. We bevinden ons in de periode na de genocide, wat beklemtoond wordt door de dikke donkere contouren van het kader: Deogratias herinnert zich het verleden;

In het tweede kadertje, zonder dikke rand, wordt hetzelfde personage in scène gezet, maar deze keer vóór de genocide; in

tegenstelling tot het eerste kadertje draagt Deogratias propere kleren. Hij staat op het punt een tijdschrift te geven aan een vriendin, die we de kerk zien uitkomen met een bijbel in de hand. Het gaat dus wel degelijk om hetzelfde gebouw als in het eerste kader. We vinden opnieuw de aanwezigheid van kruisen op de muur van het gebouw, en de gelovigen komen uit het portaal buiten via een kleine trap. We vinden de kogelinslagen echter niet terug. Het is dus in de inter-iconische ruimte (het wit tussen de twee vakken) dat Stassen een temporele ellips construeert

die de lezer toelaat in de tijd te reizen en zich in te leven in de herinneringen van een jonge Hutu, die zelf een actor is geweest in de dramatische evenementen van de lente van 1994.

Dit specifieke voorbeeld onthult de algemene narratieve structuur van het album. In *Deogratias* vertelt Stassen immers het exemplarische lot van een jonge Hutu in drie etapes: zijn gewoon adolescentenleven

van vóór de genocide, de spiraal van geweld en uiteindelijk de waanzin die noodzakelijkerwijs bezit van hem neemt nadien. Wil men het drama bevatten dat verweven zit tussen verschillende regimes van historiciteit, dan moet men deze handige omschakeling van het verhaal tussen heden en verleden goed ontleden. Ziehier de sequentiële ontleding van het stripverhaal:

- _ Voor de genocide: **196 kaders**
- _ Tijdens de genocide: **111 kaders**

_ Na de genocide: **239 kaders**

Dit verhaal in flashback onthult dus niet alleen stap voor stap het verhaal van Deogratias, maar biedt ook een historische reconstructie van de genocide doorheen de blik van een jonge Hutu die er zelf aan deelgenomen heeft. Het is er Stassen niet om te doen de verschrikking goed te praten, maar wel om het stichtende verhaal te brengen van een gewone man, die a priori niet beter of slechter is dan de anderen.

2 – In het hart van de etniciteit: het masker van het racisme

De discriminatiemechanismen worden meermaals blootgelegd in het stripverhaal van Stassen. Twee sequenties in het bijzonder (die van de schoolmeester en die van de identiteitscontrole) zijn significant en tonen op een treffende manier hoe de genocide haar grondslag vindt in een identiteitsconstructie die uitgaat van een etnisch principe.

Jean-Philippe Stassen, *Deogratias*, p.19, strook 3, panels 2 en 3 © Dupuis, 2000

DOELSTELLINGEN: _ Aantonen via welke vectoren en welke situaties het discriminatieproces in Rwanda werd opgebouwd.
_ Een definitie van de notie « etniciteit » formuleren.

DUUR: 1 à 2 uren

BETROKKEN VAKKEN: Geschiedenis, Levensbeschouwelijke vakken, Aardrijkskunde

DIDACTISCH MATERIAAL: Vrij te kiezen uittreksels uit de strip

VRAGEN

Vraag 1: Hoe worden de volkeren van Rwanda voorgesteld tijdens de les van de schoolmeester?

Vraag 2: Waarom kan men stellen dat Bénigne en Apollinaire zich uitgesloten voelen? Hoe vertaalt Stassen dit gevoel van uitsluiting grafisch?

Vraag 3: Welke rol spelen de verschillende aanwezige actoren tijdens de identiteitscontrole?

Vraag 4: Waarop berusten de discriminaties in Rwanda, afgaand op deze twee sequenties?

ANTWOORD

De sequentie van de schoolmeester is in de eerste plaats een poging om de lezer te doen op zoek gaan naar de complexe grondoorzaken van de genocide. Met een dubbele plaat toont Stassen aan dat het Europese discours van het wetenschappelijk racisme⁽⁹⁾, dat aan de lokale bevolkingsgroepen overgedragen werd door middel van het

Vervolg op p.14 →

→ Vervolg van p.13

onderwijs van de missionarissen en/of van de lokale elites, en vervolgens gemediatiseerd⁽¹⁰⁾ door de geschreven en de gesproken pers, beslissend geweest is in het op de spits drijven van de haatgevoelens in Rwanda:

“Al in de jaren 1860 had de ontdekkingsreiziger John Speke een theorie geformuleerd als zouden de Tutsi's een oorspronkelijk “semito-hamitisch” ras zijn, afkomstig uit Ethiopië, en heel verschillend van de Hutu bevolkingsgroepen, afkomstig uit het Afrika van de Grote Meren. De Europeanen hadden het op het einde van de negentiende eeuw over “blanke negers”. Men overdreef hun grote gestalte, en men loofde hun cultuur, hun gematigd karakter, hun capaciteiten als veekwekers – kortom, men maakte hen tot een superieur ras, voorbestemd om te heersen over de Hutu's, die duidelijk op een lagere trap in de hiërarchie van de mensenrassen stonden”⁽¹¹⁾.

Het discours van de schoolmeester en de houding van de personages in deze sequentie laten een proces van discriminatie zien, aangezien Apollinaire en Bénigne zich uitgesloten voelen. Alleen Deogratias lijkt de “stuptheid” van de meester in te zien.

De scène van de identiteitscontrole, vervolgens, weerspiegelt op een adequate manier de realiteit die opgelegd werd door Belgische kolonisten in het begin van de 20e eeuw: “In de jaren 1930 voerden de Belgen de vermelding van de etnische groep (Hutu, Tutsi of Twa) in op de identiteitspapieren,

Jean-Philippe Stassen, *Deogratias*, p.24, strook3, panel 1 en p.25, strook 1, panel 3 © Dupuis, 2000

die verplicht waren voor gezonde volwassen mannen; deze vermelding verving die van de clan, en vaak was de differentiëring gebaseerd op het aantal koeien dat men bezat”⁽¹²⁾. In het bestek van één plaat laat Stassen de realiteit zien van een identiteitscontrole van busreizigers op weg naar Kigali door Europese militairen. Bénigne en Deogratias bevinden zich onder de reizigers en proberen in opstand te komen tegen een discriminatiepolitiek die, gevoerd op gezag van Europese militairen, volgens hen geen enkele legitimiteit heeft. Uiteindelijk toont Stassen met deze twee sequenties goed aan dat de discriminatieprocessen in Rwanda berusten op de instrumentalisering en de politieke manipulatie van de zogenaamde “eticiteit”⁽¹³⁾, waarbij de Tutsi's worden gediaboliseerd.

(9) De Europese raciale theorieën waarvan hier sprake is, en die toegepast werden op Rwanda, zijn voornamelijk geïnspireerd door het *Essai sur l'inégalité des races humaines* van Joseph Arthur de Gobineau, gepubliceerd in 1855.

(10) Jean-Pierre Chrétien, in samenwerking met Jean-François Dupaquier – Marcel Katanda – Joseph Ngarambe. *Rwanda. Les médias du génocide*. Karthala. Parijs, 1995 (heruitgegeven in 2002).

(11) Sylvain Venayre, *op. cit.*

(12) Jean-Pierre Chrétien – Jean-Damascène Gasanabo, *op. cit.*, p.133.

(13) Volgens Dominique Franche in *Généalogie du génocide rwandais*, *op. cit.*, p. 57, zijn Hutu's en Tutsi's geen etnische entiteiten maar zijn het gemeenschappen die gebaseerd zijn op de angst voor de ander, die uitmondt in haat.

Conclusie : terug naar de kaft van het album

Om dit korte pedagogische parcours te besluiten, gaan we best terug naar de hoes van het album, want de lectuur van het album verduidelijkt de interpretatie van die hoes. We zijn wel degelijk in het land van de duizend heuvels of “milles collines”, en Deogratias, in lompen gekleed, probeert de hor-

ror te vergeten; hij zijgt neer en beschouwt zichzelf als een hond. De sequentie van het museum (platen 45 en 46) laat toe om bepaalde elementen in de compositie van de kaft te begrijpen, met name de aanwezigheid van een met sterren bezaaide hemel. 's Nachts verlichten de geesten van de doden immers de hemel van Rwanda, en op die manier bevolken al de slachtoffers van het drama (waaronder Bénigne en Apollinaire)

het hier en nu van Deogratias; ze brengen hem ertoe te zeggen, na de genocide: “Ik ben bang van de nacht. De ingewanden smelten de sterren. En in mijn hoofd is alles koud.” ■

Vincent Marie

Vertaling: Stijn Verleyen

Getuigen Tussen Geschiedenis en Herinnering n°110

VOLKSVERHUIZINGEN, DEPORTATIES, VERBANNING

Volksverhuizingen worden door staten of criminele groeperingen vaak aangewend om bevolkingsgroepen die ze viseren te isoleren of van zich te vervreemden. Niet alleen worden deze groepen dan de gebruikelijke rechten ontnomen - ze verliezen daarenboven hun publieke zichtbaarheid en hun maatschappelijke bakens en kaders. Eens dit gebeurd is, wordt het mogelijk om beperkingen op te leggen aan deze bevolkingsgroepen (gebiedsonteigening, gedwongen arbeid, ...) of zelfs geweld tegen hen te gebruiken (uit-hongering, afslachting, genocide...).

Deze beperkingen en dit geweld bedreigen door hun radicaliteit de identiteit en zelfs het voortbestaan van deze

bevolkingsgroepen en van hun cultuur. Overigens veroorzaken die conflicten ook volksverhuizingen (uittocht, ballingschap, immigratie,...), die de geo-demografische configuraties overhoop halen op een manier die bepalend is voor het politieke evenwicht in de betreffende regio's. Dit was het geval met de Eerste Wereldoorlog, en de gevolgen ervan, die zich tijdens en nog lang na de Tweede Wereldoorlog hebben laten voelen. De bevolkingsgroepen die getroffen worden door dergelijk geweld, werken – als ze er de middelen toe hebben – tactieken en strategieën uit om een evenwicht en een culturele cohesie terug te vinden, hoe precair ook. Op die manier kan men op basis

van slachtpartijen en ballingschappen, van vrijwillige en gedwongen verplaatsingen, een hele cartografie uitwerken van de Europese en mondiale geschiedenis.

Dit dossier wil de banden tussen politiek geweld, volksverhuizingen, deportaties, uittochten, ballingschappen en migraties beschrijven en typeren. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de overlevering van deze dimensies van het verleden, en op de elementen die deze herinneringsoverdracht mogelijk maken.

Studiedag

DE ZETEL VAN DE GESTAPO IN BRUSSEL

De volgende studiedag die door de Stichting Auschwitz en de vzw Auschwitz in Gedachtenis wordt georganiseerd, zal gaan over de zetel van de Gestapo te Brussel en behandelt de verschillende mogelijkheden tot klassering van de kelders van de bezette gebouwen.

Drie gebouwen van de Louizalaan op de nummer 453, 347 en 510 werden tijdens de Tweede Wereldoorlog in beslag genomen

door de Duitse veiligheidsdiensten (Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst), beter bekend onder de naam Gestapo. Buiten het gedenkteken dat gewijd is aan Jean de Sélys Longchamps en een plakkaat op de gevel van nummer 453, vestigt niets de aandacht van de voorbijganger op de geschiedenis van deze gebouwen. Deze sinistere locatie behoort tot de belangrijkste en meest kenmerkende van de Tweede Wereldoorlog, aangezien ze onderdak bood aan de breinen die achter de arrestaties van verzetsleden zaten en omdat van hieruit de deportaties in België en Noord-Frankrijk werden georganiseerd. Verscheidene getuigenissen van overlevenden laten ons zien wat er hier tussen ondervragingen en tortuur plaatsvond.

De voormiddag van de studiedag behandelt de geschiedenis van de zetel van

de Gestapo te Brussel en enkele van zijn vertakkingen en zusterorganisaties in België en Noord-Frankrijk. De namiddag zal gewijd worden aan de bewaringsmogelijkheden van de inscripties, afkomstig van de slachtoffers van de bezetter, die in de kelders van de gebouwen terug te vinden zijn.

PRAKTISCH

– De studiedag vindt plaats op vrijdag 21 oktober 2011 in de Koninklijke Bibliotheek van België (Auditorium Lippens).

Om in te schrijven of voor meer info:
Daniel Weyssow :
daniel.weyssow@auschwitz.be
Tél. : +32 (0)2 512 79 98
Fax : +32 (0)2 512 58 84

Tentoonstelling SLACHTOFFERS VAN HET BEELD

Het ontstaan en de overdracht van visuele clichés kritisch belicht.

Vandaag de dag worden burgerslachtoffers van collectief geweld – of het nu een natuurramp, een epidemie of een oorlog is – haast steevast voorgesteld als slachtoffers die gered en herinnerd dienen te worden.

Het lijkt voor iedereen vanzelfsprekend dat we hen zo snel mogelijk te hulp moeten schieten en dat hun onrechtvaardig lijden niet vergeten mag worden. Men komt op voor morele waarden en roept op tot hulpacties. Men houdt de herinnering levendig in de hoop dat zoiets nooit meer zou gebeuren. Men levert ook kritiek op de media die

onze televisieschermen overspoelen met schrijnende beelden.

Maar beseft men wel dat de voorstelling van de slachtoffers even belangrijk is als de slachtoffers zelf?

Deze voorstelling gebeurt volgens bepaalde codes en maakt gebruik van referenties die meestal niets te maken hebben met het werkelijke slachtoffer. De tentoonstelling laat zien welke beelden precies op ons netvlies zijn gebrand. Ze gaat op kritische wijze na hoe de beelden tot stand zijn gekomen en op welke manieren deze verder worden verspreid en aangewend. ■

PRAKTISCH

Tentoonstelling in voorbereiding.
Voor informatie en reservering:
info@auschwitz.be

Nog steeds beschikbaar: de tentoonstelling “Primo Levi. Van het voortbestaan tot zijn oeuvre”

Naar aanleiding van de 25^e verjaardag van de dood van Primo Levi, op 11 april 2012, herinneren wij u graag aan de tentoonstelling die de Stichting Auschwitz – VZW Auschwitz in Gedachtenis organiseert. Die tentoonstelling over Primo Levi heeft een unieke iconografische en documentaire waarde. Door het belichten van zijn levensgeschiedenis en het werk dat hij ons heeft nagelaten, wil ‘Primo Levi. Van het voortbestaan tot zijn oeuvre’ een zo breed mogelijk publiek kennis laten maken met één van de grootste getuigen van onze tijd en een

overlevende van Auschwitz. Primo Levi is een groot en vooraanstaand getuige van het concentratoire systeem en de ervaringen die hij er opdeed. Zijn wil om aan de kennis van de kampen een universele betekenis te geven, typeert zijn engagement en zijn handelingen. Maar enkel een getuige in hem zien zou zijn belang voor ons al te zeer beperken. Hij was een dichter, een romancier, een novellist, een dramaturg die ‘Si c’est un homme’ (‘Is dit een mens’) voor het theater herwerkte, een radio- en televisiemans, een essayist. Hij werd met meerdere prijzen bekroond en kort voor zijn dood voor de Nobelprijs voorgedragen. Het belang van zijn oeuvre blijkt zowel uit de kwaliteit van zijn geschriften als uit de inventiviteit en de scherpte van zijn denken.

Voor meer informatie over de beschikbaarheid van de tentoonstelling, gelieve contact op te nemen met info@auschwitz.be

CONTACTINFORMATIE

VZW Auschwitz in Gedachtenis
- Stichting Auschwitz,
Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel

Tel: 02/5127998
Fax: 02/5125884

info@auschwitz.be
www.auschwitz.be

Eindredactie: Henri Goldberg, Philippe Mesnard **Hoofdreductie:** Fransiska Louwagie, Fabian Van Samang **Redactiesecretaris:** Frank Van Eeckhout **Redactiecomité Sporen van herinnering:** Pol De Grave, Dirk Lagast, Anita Hertogen, Frédéric Crahay, Sylvain Keuleers, Marjan Verplancke **Graficus:** Yann Collin (www.wakeupdesign.fr) **Drukker:** Hayez (www.hayez.be)

